

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ
ਸਮੇਸਟਰ - ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਓਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ)

ਯੂਨਿਟ ਨੰਬਰ : 1

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਸਭਾ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰਬਰ :

- 1.1 : ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ 1900 ਈ. ਤੋਂ 1935 ਤੱਕ
- 1.2 : 1935 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
- 1.3 : 1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
- 1.4 : ਨਾਵਲ 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
 - ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ
 - ਕਲਾ ਪੱਖ
 - ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ
 - ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ
- 1.5 : 'ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ' ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਨਾਵਲ 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਦਾ ਸਾਰ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (1900 ਈ. ਤੋਂ 1935 ਈ. ਤੱਕ)

1. ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਨ 1900 ਤੋਂ 1935 ਤੱਕ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ।

2. ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

ਭੂਮਿਕਾ-ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਵਿਵਧਤਾ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ, ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਸਰਦੀਏ, ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਿਆਰ, ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਆਪਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ, ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਲਖਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ : ਲਖਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਕਹਾਣੀ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ-ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਕਵੀ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਯੁੱਗ ਚਿੰਤਰ।

3. ਭੂਮਿਕਾ

‘ਆਧੁਨਿਕ’ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਮਾਡਰਨ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਠੀਕ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਆਗਮਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ 1860 ਈ. ਤੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂੜੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 1900 ਤੋਂ 1935 ਈ. ਤੱਕ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 35 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਨਵੀਨ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕਾ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪਿਆਰ, ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

4. ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੀ ਹੈ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਬਾਬੂ ਫਿਰੋਜ਼ ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁੱਖੀ, ਲਾਲਾ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ ਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘੋਲ ਲਈ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ 35 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵੀ। ਇਹ ਜਨਤਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ। ਕਿਤਾਬੀ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਕਵੀ-ਸਿਰਜਣ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਰੂਪ, ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਪੰਡਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ, ਦੌਲਤ ਰਾਮ, ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਆਰਫ ਤੇ ਬਾਬੂ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਰਫ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਲਿਖੇ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੈਲਾਨੀ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

5. ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ : ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਸੀਮਤ ਜਿਹੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਚਰਚਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਚਾਰ ਕਵੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ।

- (1) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (1872ਈ. ਤੋਂ 1975ਈ.)

- (2) ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ (1875ਈ. ਤੋਂ 1939ਈ.)
- (3) ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ (1876ਈ. ਤੋਂ 1954ਈ.)
- (4) ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (1881ਈ. ਤੋਂ 1931ਈ.)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰ੍ਹਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਦੇ ਪੰਨਾ 392 (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ, ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਨੇ ਹੀ ਪਾਇਆ। ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੈਲਾਨੀ ਛੰਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਾਤ੍ਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ।'

5.1 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 5 ਦਸੰਬਰ, 1897 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ (ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਤੇ ਨਾਨਾ (ਸਰਦਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਨਾਨਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਗਣ ਅਤੇ ਵਿਗਸਣ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਮੋਲਣ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਲਈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸਾਈਅਤ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਲਿਖੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਢੋਆ ਘਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਉੱਚਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਡੀ. ਓ. ਐਲ. (ਡਾਕਟਰ ਆਫ ਓਰੀਐਂਟਲ ਲਰਨਿੰਗ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ 'ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ' ਨੂੰ 1956 ਦੀ ਉੱਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

5.1.1 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸਰੇਈਏ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਸਰੇਈਏ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ, ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 1935 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

5.1.2 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਭਾਵ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਰੁਬਾਈ ਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੀ ਕੁਝ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਰਚਨਾ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਉਝ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇ, ਪਰ 1900 ਤੋਂ 1935 ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, 'ਨਿਨਾਣ-ਭਰਜਾਈ', 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ', 'ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ', 'ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ' ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਅ ਉਪਰ ਹੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।"

5.1.3 ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੀਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਲਿਖਾਇਕ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੈ ਤੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਣਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ।

5.2 ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪੈਂਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹੈ, ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ।

"ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ 'ਲਖਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ' ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਨੇ 10 ਦਸੰਬਰ, 1925 ਨੂੰ ਮੁਕਾਇਆ। ਕਵੀ ਨੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਮੌਲਿਕ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ - 'ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼'।

ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਤੂੰ ਏਂ ਸਭ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਿਆ ਸੋਹਣਾ

ਮੇਰੇ ਦਿਲਬਰ ਤੇਰਾ ਰਾਂਗਲਾ ਵਿਸਤਾਰ ਮਨਮੋਹਣਾ।”

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿਪਨਾਖੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

5.3 ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ

ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੌਮੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ (Secular) ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ 1947 ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਝਲਕਦੇ ਹਨ।”

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਵੱਗ ਗਈ ਹੈ,

ਜਾਣੇ ਰਬ ਕੀ ਜੁਲਮ ਹੈ ਆਉਣ ਵਾਲਾ।

ਖ਼ਬਰੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਾਹ ਅਸਮਾਨ ਚੜ੍ਹ ਗਈ,

ਯਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੈਠਾ ਤੁਣਕੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਯਾਰੋ ਮਰਨ ਮਿੱਟੀ ਕਾਹਦੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਜੇ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲਾ ?

ਕੋਈ ਅੱਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾਉਣ ਜੋਗਾ,

ਜਿਹੜਾ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਚਾੜ੍ਹਕ ਦਾ ਜਨਮ 1876 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਪੋਹੂ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਪੱਸੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਦਿਆ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ-ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 40-45 ਸਾਲ ਦਾ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਵਿਰਸਾ, ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਬੁਝ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਾਲ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਫੁੱਟ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1935 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰਵਾਂ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ :

1. ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ
2. ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ
3. ਧਰਮ ਬੀਰ

4. ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ

'ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ' ਭਾਵੇਂ 1940 ਵਿਚ ਛਪੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 1932 ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਸੰਨ 1931 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਛਪਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ 'ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ' ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ. ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਦੋ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਿਖੀ। 'ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ' ਦੇ ਬਾਅਦ 1932 ਈ. ਤੋਂ 1940 ਈ. ਤੱਕ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ' 1940 ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਨੂੰ ਮਾਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਨੇ ਬੈਂਤ ਕੋਰੜਾ, ਕਬਿੱਤ, ਦੋਹੜਾ, ਦੋਹਿਰਾ, ਸੱਦ ਤੇ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਰਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੀ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਰੁਬਾਈ ਵਰਗੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਮਾਝੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੰਗ ਮਾਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਭਿਧਾ ਅਰਥ (dictionary meaning) ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਾਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੇਗੀ।

5.4 ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹੈ - ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ। 'ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰ ਅਤਿ ਰਮਣੀਕ ਪਿੰਡ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਐਬਟਾਬਾਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸਲਹੱਡ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ 27 ਫਰਵਰੀ, 1881 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਸਣੇ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਟਿਕੇ, ਜਿੱਥੇ 1897 ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਟਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਐਫ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੀ. ਏ. ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਲੋਂ ਵਜ਼ੀਫਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਜਪਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ।

5.4.1 ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਉਪਰਲੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੀ ਐਪਲਾਈਡ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਪਾਨ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਤੇ ਜਪਾਨ ਵਰਗੇ ਸਨਅਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਤੀਰਥ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਧਰਮ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਜਪਾਨ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਚਾਅ ਤੇ ਬੁੱਧ-ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਵਿਰੋਧ ਇਕੋ

ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਕਥਾ ਦੀ ਆਤਮਾ (The Spirits of Oriental Poetry) ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੈ :

“ਨੇਮਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨੀ ਕਾਈ,
ਧਰਮ ਕਰਮਾਂ ਥੀ ਨੱਸਣਾ,
ਅਨੇਮੀ ਰਹਿਣਾ, ਸੋਚ ਸਾਰੀ ਡੋਬਣਾ,
ਹੱਸਣਾ ਤੇ ਰੋਣਾ, ਚੀਖਣਾ,
ਤੇ ਦਰਿਆਵਾ ਕਿਨਾਰੇ ਦੌੜਦੇ ਫਿਰਨਾ,
ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਇਹ ਚਾਅ ਮੇਰਾ,
ਆਖੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਨੇਮ ਵਿਚ ਨਾ ਬੱਝਦਾ।

1. ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਅਜੋਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ

2. ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਉਹ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਰੋਗ (ਹਊਮੇ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ) ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਰੋਗ ਦੀ ਜੜ੍ਹ (ਪੂੰਜੀ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ) ਦਾ ਵਧੇਰੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਚਿਤਰਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਅਗਲੇਰੇ ਅਰੋਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ

3. ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਇਹ ਹਉਂ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਦਰਦ ਵਿਹੁਣੀ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ, ਸਾਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ, ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਤਾਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁੜ ਆਦਿਮ-ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ-ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ, ਸ਼ੈਲੇ, ਕੀਟਸ, ਬਾਇਰਨ ਤੇ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਆਣ ਦੀ ਥਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰੁਮਾਂਸਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਟੋਫਰ ਕਾਡਵੈਲ ‘ਦਰਪਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ’। ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰੁਮਾਂਸਕਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਇਲੂਜ਼ਨ ਐਂਡ ਰਿਐਲਟੀ’ (Illusion and reality) ਵਿਚ

ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਉਹ (ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ) ਦਰਪਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹

ਆਪਣੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ (Unique) ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ, ਅਕਸ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੂਰਨ ਕਵੀ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. They are mirror revolutionaries, They attempt to reach an object in a mirror only to move further away from the real object.
(Caudwell, *Illusion and Reality*; PPH, New Delhi, 1966, P. 86)

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.2

1935 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ : ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ 1900 ਈ. ਤੋਂ 1935 ਈ. ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਸੰਨ 1935 ਈ. ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ 1947 ਈ. ਤੱਕ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ : ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਿਛੋਕੜ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਝੁਕਾ-ਛਾਇਆਵਾਦ-ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ-ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਵਾਦ-ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ।

ਭੂਮਿਕਾ : ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ, ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। 1935 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਾਲਾ ਬਾਕੇ ਦਿਆਲ, ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗਤੀ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ ਆਦਿਕ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। 1935 ਈ. ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਾਇਆ। ਪਰ 1935 ਦਾ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਨ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਿਆ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਘੜੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਜਾਂ

ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1935 ਈ. ਤੱਕ ਜਪਾਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1917 ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਅਰਥਾਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਪ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਐਨ. ਰਾਇ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸਜਾਦ-ਜਹਰ ਵਰਗੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਜਪਾਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਘੁੰਮ ਆਈਆਂ ਸਨ। 1935 ਈ. ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਸਕੀਮਾਂ ਸੋਚੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਨਾਜ਼ੀ ਤੇ ਫਾਸਿਸਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਜਹਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਅਰਥਾਤ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਿਆ। 1935 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ :

1. ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ (ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ)
2. ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ (ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ)
3. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਲਹਿਰਾਂ, ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ, ਜਿਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ ਆਦਿ।)
4. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਕਸ਼ੁੰਭੜਾ ਆਦਿ)
5. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ (ਮਹਾਂ ਨਾਚ, ਅਮਰ ਗੀਤ, ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ)
6. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ (ਕੱਤਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ, ਰਾਜ ਰਿਸ਼ਮਾਂ)
7. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ (ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵਾਜਾਂ)
8. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ (ਸਹਿਰਾਈ ਪੰਛੀ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ)
9. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ (ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲੇ, ਪਹੁ ਫੁਟਾਲਾ)
10. ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਜੇਠੂਵਾਲੀਆ (ਮਨ-ਆਈਆਂ)
11. ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ (ਦੁਮੇਲ)
12. ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸੀਕਰੀ (ਫੁਟਦੇ ਸੋਮੇ)

13. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ (ਵਿਸ਼ਵ ਵੇਦਨਾ)
14. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ (ਲਲਕਾਰਾ)
15. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ
16. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਰ

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਆਸਤਕ ਭਾਵ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਚਾਤ੍ਰਕ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ, ਸਫੀਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਜਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ 'ਕੋਰਾ ਕਾਦਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਉਲਾਂਭਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਮਨੁੱਖ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ। 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸਫੀਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ 'ਕੱਤਕ ਕੂੰਜਾਂ' ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ :

''ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਰੇ
ਇਹ ਨੇ ਖੰਡ ਪੁਰਾਣੇ
ਲੱਖਾਂ ਰੱਬ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ
ਕੌਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ।''

ਸਫੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰੱਬ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ।

''ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ
ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ।
ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਗਿਆਂ ਪੇਚ ਇਸ ਦੇ
ਕਾਫ਼ਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦੇ।
ਕਾਫ਼ਰ ਹੋਣੋਂ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇਂ
ਖੋਜੋਂ ਮੂਲ ਦਾ ਖੂੰਝੀ।
ਲਾਈ ਲਗ ਮੋਮਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ

ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਰ ਚੰਗਾ।''

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। 'ਮਹਾਂ-ਨਾਚ' ਦੇ ਕਵੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਵੀ 'ਪਰਮ ਜੋਤ', 'ਅਰਸ਼ਾਂ' ਤੇ 'ਦੂਸਰੇ ਕਿਨਾਰੇ' ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਸ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਨੂੰ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੈ।

2. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਛਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

1935 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਜੈ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਮਹਾਂ ਦੇਵੀ ਵਰਮਾ, ਨਿਰਾਲਾ ਅਤੇ ਪੰਤ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ : ਮਹਾਂ ਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੇਲ-ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਅਤੇ ਸਰੋਦੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਵੀਨ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਛਾਇਆ-ਚਿਤਰਾਂ ਕਾਰਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਸ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹਿੰਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਛਾਇਆਵਾਦ ਉਦੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਓ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵ ਕੁੰਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਅਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਅਸਗਾਹ, ਅਗੰਮ ਜਾਂ ਅਰੂਪ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਧੀਨ ਅਜਿਹਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁੰਠਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ (ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ) ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਕਸ਼ੁੰਭੜਾ ਅਤੇ ਅਧਵਾਟੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ' 'ਦੇਹ ਹਵਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਨੂੰ', 'ਕੁੜੀ

ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ', 'ਲਿਧਰੀ ਨੂੰ' ਅਤੇ 'ਅਧਵਾਟੇ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਅਧਵਾਟੇ' ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ 'ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੈਂ ਕਲੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਲੀ', 'ਅਰਸ਼', 'ਸਵੇਰ', 'ਦੁਪਹਿਰ', 'ਸੁਰੰਧ', ਤੇ 'ਉਹ', ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੈਂ ਕਲੀ
 ਅਰਸ਼ਾਂ ਵੰਨੀ ਮੂੰਹ ਭੁਆਈ
 ਚਿਰਾਂ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਖਲੀ
 ਤਾਰਿਆਂ ਜੜੀ ਸਵੇਰ ਬੀਤ ਗਈ
 ਬੀਤ ਦੁਪਹਿਰ ਚਲੀ।
 ਸ਼ਾਮਾਂ ਦੇ ਪੈ ਗਏ ਝਾਂਵਲੇ
 ਦੁਖਮਈ ਧੌਣ ਅਲੀ।
 ਸੁਕ ਗਏ ਅਥਰੂ ਮੁਕ ਗਏ ਹਾਸੇ
 ਗਈ ਸੁਰੰਧ ਛਲੀ।
 ਕੀ ਸਖੀਓ ਉਹ ਮੂਲ ਨਾ ਮਿਲਸੀ
 ਮੈਂ ਜਿਸ ਦੀ ਆਸ ਖਲੀ
 ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੈਂ ਕਲੀ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ' ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਾ 'ਬਰਸਾਤ ਹੈ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦ ਹੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ :

ਅੱਜ ਗਯਾ ਬਿਰਛ ਦੇ ਨੇਰੇ ਵਿਚ
 ਪੱਥਰ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਸਾਹਵੇਂ
 ਜਗਮਗ ਜਯੋਤੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਟੀ ਏ।
 ਤੂੰ ਜੀਵਨ-ਰਾਹ ਤੇ ਚਮਕੀ ਏ।
 ਨਿਰਵਾਨ ਪਛਾਣੀ ਹੈ ਰੂਪ ਨੇ।
 ਕੁਝ ਰੰਗ ਵਟਾਂਦੀ ਪਈ ਆਪਣਾ
 ਹਿਜਰਾਂ ਦੀ ਲੀਮੀ ਰਾਤ ਹੈ ਨਾ।

ਪ੍ਰੇਮੀ-ਨਾਇਕ ਦਾ ਆਪਣੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇਹ ਪਲ ਸਫੀਰ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਕਾਵਿਕ ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਕਾਵਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ

ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲਈ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਸਫੀਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਮੰਨੂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ 'ਸੁਪਰ ਈਗੋ' (Super ego) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਫੀਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਇਹ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ
ਆਪਣੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ
ਸਰਪਰਸਤੀ ਕਰਦੇ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ
ਖੂਬ ਨੇ ਇਹ ਰੱਬ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ
ਜੋ ਬੇਸਮਝ ਬੁੱਤਾਂ ਉੱਤੇ
ਛਿੜਕ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਕੇਸਰ
ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ਼ਕ ਲਭਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਕੜਬੰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਸਫੀਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਸੀ :

“ਟੁੱਟ ਜਾਵਣ ਕੈਦਾਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ।
ਵੰਡ ਰਹੇ ਨਾ ਕਾਣੀ।”

ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ-ਧਾਰਾ ਕੈਦਾਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿਕ ਝੁਕਾਅ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਛਾਇਆਵਾਦ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਂਨਾਚ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸੱਚ ਅਰਥਾਤ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਹੇ ਅਸਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਾ ਦੇ,
ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦੇ,
ਮੈਨੂੰ ਨਾਚ ਬਣਾ ਦੇ,
ਜਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਹੋ ਜਾਂ,
ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ ਉਮਰ ਬਿਤਾਵਾਂ।”

ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਬਾਵੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਕ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਇਸ ਲੋਚਾ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜਾਂ ਵੇਦਨਾਮਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਚਿਤਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਿਆਰ ਪਰਵਾਨੇ
ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕਰਨੀ ਆਂ ਪਿਆਰ,

ਫਰਕ ਤੇ ਏਨਾ ਤੂੰ ਭੰਬਟ ਬਣ ਕੇ
ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਬਲ ਉਠਿਓ।
ਬਲਿਓ ਤੇ ਬੁਝ ਗਿਓ
ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰੀ
ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਲਨੀ ਆਂ
ਤੇ ਬਲਨੀ ਆਂ ਦਿਨ ਰਾਤ।

3. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਹਰ ਵਧੀਆ ਕਵੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਭਾਵ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਪਾਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਇਕ ਅਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਆਇਨਸਟਾਈਨ ਦਾ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ 1941 ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਕਸ, ਲੈਨਿਨ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ :

“ਮੈਂ ਗੌਤਮ, ਮੈਂ ਰੂਸੋ, ਮੈਂ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਚਾਹਤ।

ਮੈਂ ਹਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦੀ ਦੌਲਤ”

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਸਤਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਵਰਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਲੁੱਟ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

1. “ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਖਰ ਇਹ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਮੰਨੂੰਏ ?

ਕਿਸ ਕੰਮ ਲਿਵਾਂ ਤੇ ਤਾਰਾਂ ?

ਭਿੱਜਣ ਨਾ ਵੇਖ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹੰਝੂ ?

ਟੁੱਟਣ ਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਕਾਰ।”

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ੀਭੜਾ)

2. “ਸੁਣ ਨਾ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ,

ਕੀਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮਿੱਸੇ,

ਰਲਿਆ ਗੈਰ ਨਾਲ ਦਿਸੇ,

ਮੈਨੂੰ ਭਾਈ ਤੇ ਮੁਲਾਣਾ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ੀਭੜਾ)

3. ਵੇ ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਂ ਤੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ
ਜਿਥੇ ਵਰਜਤ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰ
ਜਿਥੇ ਵਹਿਮ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਇਲਮ ਨੂੰ
ਰੱਬ ਵੇਚਣ ਠੇਕੇਦਾਰ
ਜਿਥੇ ਮਿਹਨਤ ਸੌਦੀ ਭੁੱਖਿਆਂ
ਤੇ ਵਿਹਲ ਸੋਨੇ ਵਿਚਕਾਰ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

4. ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪਖੰਡ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਪਖੰਡ
ਹੈ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਸਲ 'ਚ ਦਾਰੂ ਹੀ ਆਦਮੀ।
ਸਭ ਦੇਵਤੇ ਫਰੇਬ ਨੇ ਇਕ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ।

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ-ਜਵਾਲਪੁਰੀ)

ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਤੇ ਪਖੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਉਹ ਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵਰਗ ਫੰਡ ਤੇ ਵਰਗ ਘੋਲ ਦੇ ਚਿਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ :

1. ਸਭ ਧਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਲਾਲ ਨੀ
ਬੰਦੇ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਨੀ
ਖੜਦੈਂਤ ਵੱਡੇ ਸਰਮਾਏ ਦੇ
ਨਚਣ ਪਏ ਤਾਲ ਬੇਤਾਲ ਨੀ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਅਧਵਾਟੇ)

2. ਭੁੱਖੇ ਲੂਸਣ ਰੱਜ ਦੇ ਹਾਲੀ
ਕਿਰਤੀ ਕਾਮੇ ਢਿਲੋਂ ਖਾਲੀ,
ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੋ ਦੇਣ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ,
ਪੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਈ ਕੰਗਾਲੀ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

3. ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਿਟਾ ਦੇ ਨਵੀਂ ਹੋਸ਼ਿਆਰੀ।
ਤੇ ਤਹਿ ਤੇਗ ਕਰਦੇ ਇਹ ਸਰਮਾਇਆਦਾਰੀ।
ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਤਖ਼ਤ ਕਰਦੇ।
ਤੂੰ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਹਥੋੜੇ 'ਚ ਭਰ ਦੇ।

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ-ਮਹਾਂਨਾਚ)

ਇਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਾਗ ਰਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਚਿਤਰ ਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਏਦਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਝਾਕੀ
ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਆਈ।
ਨਾਲ ਪੀੜ ਦੇ ਕਲਵਲ ਹੋ ਕੇ।
ਰੂਹ ਮੇਰੀ ਕੁਰਲਾਈ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਕਸ਼ੁੰਭੜਾ)

2. ਫੇਰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਲੈਨਿਨ ਜੰਮੇ
ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੀ ਚੱਕੀ ਪੀਠਾ
ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੇ

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਅਸੀਂ ਤੁਸੀਂ ਹਾਂ ਇਕ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ
ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਮਾਰੇ।
ਇਕੋ ਬੱਦਲ ਹੇਠ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤਾਰੇ।
ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ ਦੀ ਇਕੋ ਪਿਆਰ-ਦਵਾਈ।”

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ-ਅਮਰ ਗੀਤ)

ਬਾਵਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਅਰੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਓ, ਦੀ ਹੀ ਕਾਵਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਕਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਵਾਦੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਵੀ (ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਰ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ) ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ-ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੰਘੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘੀ। ਪਰ ਬਲਵੰਤ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਹੱਥੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸੋਝੀ ਸੀ ਕਿ ਨੰਗੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਹਾਲੀ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਕਾਮੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਪਰੋਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੌੜੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. "ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੌੜੀ ਸੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ,
ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਆਖਰੀ ਮਹਿਫਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।
ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਾ ਜਦ ਤੱਕ,
ਖੂਬ ਹੋਏਗੀ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੱਕ ਤੱਕ।"
2. "ਹੈ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਤਬਾਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾਈ ਦੀ,
ਐਲਾਨ ਜੰਗ ਹੈ ਕੋਮਲ ਸ਼ਬਦ ਵਤਨ ਮੇਰਾ।"

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ-ਮਹਾਂਨਾਥ)

ਜੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਚੇਤਨ ਹਨ ਕਿ ਅਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1937 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਵਰਗੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

1. ਸਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ, ਯੁਗ ਨਵਾਂ ਹੈ ਆ ਰਿਹਾ।
ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨੇਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਤੇ, ਨੂਰ ਹੈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਰਿਹਾ।
ਆਪਣੇ ਡੋਲੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਡੁਬਣਾ ਜਲਾਦ ਨੇ।
ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਕਫ਼ਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਫੱਸਣਾ ਸੱਯਾਦ ਨੇ।
ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਣ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਹੁਣ ਲੈ ਲੈਣਗੇ।
ਤਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਝੂਟੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ, ਤਾਜ ਸਭ ਡਿਗ ਪੈਣਗੇ।
ਨਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੁਣ ਕਦੀ ਅਰਮਾਨ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।
ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਨਾ ਇਨਸਾਨ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।

(ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, ਲਲਕਾਰ ਕਵਿਤਾ : ਨਵਯੁੱਗ)

1. ਇਹ ਚਾਹੁਣ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਰਖਣਾ।
ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਲਚਣਾ ਹੁਣ।
ਚੜ੍ਹ ਸੂਲੀਆਂ ਉਤੇ ਨਚਣਾ ਹੁਣ।
ਮੇਰੇ ਮਰਨੋਂ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣ ਗੀਤ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਕਸ਼ੰਭੜਾ)

4. ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪੱਖ

ਰੂਪ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵੀ ਧੁੰਦਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਪੇਂਡੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। 1947 ਤੋਂ 1960 ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.3

1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ : 1947 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦੀ ਲਗਭਗ 14 ਸਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ : ਭੂਮਿਕਾ-ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ-ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (ਝੁਕਾਵਾਂ) ਦਾ ਉਲੇਖ, ਰਹੱਸਵਾਦ, ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ, ਸੁਹਜਵਾਦ।

ਭੂਮਿਕਾ : 1947 ਤੋਂ 1960 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤਰ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਹੰਢ ਰਹੀ ਸੀ, ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਮੁੜ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਧੇ ਨੇ ਸੁਹਜਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਗੈਰਰੁਮਾਂਟਿਕ (anti romantic) ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਕਨਸੇਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ 1960 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ-ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ
2. ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ-ਸੂਫੀ ਖਾਨਾ
3. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ-ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦਿ
4. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਕੱਚ-ਸੱਚ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ
5. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸੁਨੇਹੜੇ, ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ, ਕਸਤੂਰੀ
6. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ-ਬੰਦਰਗਾਹ, ਸੁਰੰਧ-ਸੁਮੀਰ
7. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ-ਕਣਕ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕਾ, ਲੱਕ ਟੁਣੂ ਟੁਣੂ
8. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ-ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਗ
9. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ-ਧਰਤੀ ਮੰਗਦੀ ਮੀਂਹ ਵੇ, ਪਤਝੜੇ ਪੁਰਾਣੇ

10. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ-ਸੁਪਨੇ ਸੱਧਰਾਂ, ਪੰਥੇਰੂ, ਵਣ ਕਪਾਸੀ
11. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ-ਮਰਦ ਅਰਮਿੜਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਨੂਰ

ਨਵੇਂ ਕਵੀ :

1. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ-ਲਾਸਾਂ, ਤਾਰ ਤੁਪਕਾ
2. ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ-ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ, ਕੋਲ ਕਰਾਰ
3. ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ-ਗੀਤਾਂ ਭਰੀ ਸਵੇਰ, ਠਰੀ ਚਾਨਣੀ
4. ਸੁਖਬੀਰ-ਪੈੜਾਂ
5. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਸਿੰਮਦੇ ਪੱਥਰ
6. ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀ-ਮਿੱਟੀ ਰੋਈ
7. ਅਜਾਇਬ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ-ਸੂਰਜਮੁਖੀਆ
8. ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ-ਸੂਲ ਸੁਰਾਹੀ, ਭੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ
9. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ-ਅਸਲੇ ਦੇ ਓਹਲੇ
10. ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ-ਪਤਝੜਾਂ, ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ
11. ਤਖਤ ਸਿੰਘ-ਵੰਗਾਰ, ਕਾਵਿ ਹਿਲੂਣੇ
12. ਜਗਤਾਰ-ਤਲਖੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ
13. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ-ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ
14. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ-ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਅਮਨ ਲਹਿਰ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ, ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਬੜਾ ਭੂਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਉਠ ਰਹੇ ਕਵੀ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲ' (1947, 48, 49 ਈ.) ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੋਣੀਆਂ ਭਰੇ ਸਾਲ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਦਲਦਲਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਸ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਸਾਦ। ਰੱਤ-ਨੁਚੜਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਤੇ ਪੀੜਾਂ ਰਿਸਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜੋ ਪਤਝੜਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ 'ਚ ਹੀ ਝੜ ਗਈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਂਗਲੇ ਤੇ ਆਸ਼ਾ-ਭਰਪੂਰ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਵੀ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਲੋੜ ਹੈ ਵੇਖਣ ਦੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਹੱਸਲੇ ਦੀ। ('ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਜਨਵਰੀ 1950, ਪੰਨਾ 7)

ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰਾਂ (ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼, ਜੋਸ਼ ਮਲੀਹਾਵਾਦੀ ਤੇ ਕੈਫ਼ੀ

ਆਜ਼ਮੀ) ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ :

1. ਯੇ ਦਾਗ਼-ਦਾਗ਼ ਉਜਾਲਾ, ਯੇ ਸਬ ਗਜ਼ੀਦਾ ਸਹਰ,
ਵੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਥਾ ਜਿਸਕਾ, ਯੇ ਵੇ ਸਹਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ
ਯੇ ਵੇ ਸਹਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਿਸਕੀ ਆਰਜ਼ੁ ਲੇਕਰ
ਚਲੇ ਥੇ ਯਾਰ ਕਿ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ ਕਹੀਂ ਨਾ ਕਹੀਂ।

.....

ਨਜ਼ਾਤੇ ਦੀਦਾ-ਓ-ਦਿਲ ਦੀ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਚਲੇ ਚਲੇ ਕਿ ਵੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਅਭੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।

(ਫੈਜ਼)

2. ਹਮ ਨੇ ਸੋਚਾ ਥਾ ਯੇ ਇਨਕਲਾਬ ਆਤੇ ਹੀ
ਨਜ਼ਾਮੇ ਕੁਹਨਾ ਚਮਨ ਕਾ ਬਦਲ ਜਾਏਗਾ
ਯੇ ਖ਼ਬਰ ਕਿਸ ਕੋ ਥੀ ਆਤਸ਼ੇ-ਗੁਲ ਸੇ ਹੀ
ਤਿਨਕਾ ਤਿਨਕਾ ਨਸ਼ੇਮਨ ਕਾ ਜਲ ਜਾਏਗਾ।

(ਜੋਸ਼)

3. ਮਸਾਲਹਤ ਕੇ ਸਕੂਤ ਮੈਂ 'ਹੁਮਹੁਮੇਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੇ ਢਲ ਚੁਕੇ ਹੈਂ।
ਬਦਲਨੇ ਉਠੇ ਥੇ ਜੋ ਮੁਕੱਦਰ ਵੁਹ ਰਾਹਨੁਮਾ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਹੈਂ।
ਕਹਾਂ ਮਫ਼ਦਾਤੇ-ਹੁਕਮਰਾਣੀ, ਕਹਾਂ ਤਕਾਜ਼ਾਏ-ਰਾਹਨੁਮਾਈ।
ਬੜ੍ਹੇਗੇ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਰਾਹਬਰੋਂ ਕੋ, ਵੁਹ ਕਾਫ਼ਲੇ ਜੋ, ਚਲ ਚੁਕੇ ਹੈਂ।

(ਕੈਫ਼ੀ ਆਜ਼ਮੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਸਾਈ ਅਧੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭੰਡਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਚਾਲ, ਭਾਰਤੀ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ, ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਅਯੋਗ-ਆਗੂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਲੱਖ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਘਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਉਪਭਾਵਕ ਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਰੀ
ਕਿਸ ਦੇ ਕੋਠੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੀ
ਕਿਹੜੇ ਡਾਕੂ ਨੇ ਫੜੀ
ਦਿਤੀ ਮਹੁਰੇ ਦੀ ਪੁੜੀ
ਨੀ ਬਲੈਕ ਦੀ ਕੁੜੀ।

(ਚਾਤ੍ਰਕ)

2. ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ।
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ-ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
ਇਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ।
ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।
ਵੇ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆ ਉਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ।
ਅੱਜ ਬੋਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)
3. ਆਈ ਮਜ਼ਬਾਂ ਦੀ ਕਾਂਗ,
ਕੱਚੇ ਘੜਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ,
ਟੁੱਟਾ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਦੇਸ਼,
ਅੱਖਾਂ ਪਈਆਂ ਨੇ ਰੋ।
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)
4. ਹੋ ਕਣਕਾਂ ਗੋਡੀਆਂ
ਕਹਿੰਦੇ ਲੰਘ ਗਈ ਏ ਰਾਤ
ਕਹਿੰਦੇ ਆਈ ਏ ਪ੍ਰਭਾਤ
ਮੇਰੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿਆਹੀਆਂ
ਅਜੇ ਓਡੀਆਂ ਹੀ ਓਡੀਆਂ।
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)
5. ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਭਿਅਤਾ ਪੈਰੀਂ ਲਿਤੜ ਗਈ।
ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਖੂਨ ਦਾ ਵੀ ਨੁਾਣ ਹੋ ਗਿਆ।
ਕੁਝ ਐਸਾ ਕੁਫਰ ਤੋਲਿਆ ਈਮਾਨ ਵਾਲਿਆਂ।
ਕਿ ਕੁਫਰ ਤੋਂ ਵੀ ਹੌਲਾ ਹੈ ਇਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।
ਹਿੰਦਵਾਣੀਆਂ, ਤੁਰਕਾਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਤ ਗਈ।
ਬੁਰਕੇ, ਸੰਧੂਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।
(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)
6. ਵੇ ਪੱਸਰੀ ਜਹਾਨ ਉਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਹਵਾੜ।
ਵੇ ਖਿੰਡ ਗਈਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਤੇ ਛਾ ਗਈ ਉਜਾੜ।
ਵੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਕਾਇਨਾਤ।
ਸੌ ਨਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ ਵੀਰਾਨ ਹੋਈ ਰਾਤ।
ਵੇ ਸੌ ਜਾ ਇੰਝ ਅੱਖੀਆਂ 'ਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਕੇਰ।
ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਡੁਬਣੀ ਸਵੇਰ।
ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨ ਵੀਰਾਨ ਹੋਣੀ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਰਾਤ।

ਸੌ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ ਵੀਰਾਨ ਹੋਈ ਰਾਤ।

(ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੌਤ ਦੀ ਹਵਾੜ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਈ। ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਲੈਕ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸਮਗਲਿੰਗ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਕਵੀ, ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ' ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਉਸ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਵੀ ਅਸੀਂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕੇ। ਸਾਡੀ ਅਖੌਤੀ ਆਸਤਿਕਤਾ, ਨਾਸਤਿਕਤਾ, ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਨਾਕਿਸ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ 1947 ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਗਲਪਨ (ਜਨੂੰਨ) ਦੀ ਖੇਡ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪਾਗਲਪਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਵਕ੍ਰਤੀ ਉਬਾਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝੇਗਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਘਾਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਉਤੇ ਛਪੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।

2. ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਰੋਲ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਜੜੇ-ਪੁਜੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵੱਸਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਨ। ਇੰਨਾ ਉਭਾਰ ਕੇ ਤੇ ਇੰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੋਂ ਅਤਿ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਰਾਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਮੂਰਤ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚੰਗੇਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤਰ ਆਪਦੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ :

ਸੁੱਤੀ ਸੁੱਤੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖ ਜਾਗੂ
ਧੂਹ ਪਾਣਗੇ ਭੁੱਲੇ ਪਿਆਰ ਭਾਈ।
ਕੰਨੀ ਪਊ ਮਾਂ-ਧਰਤ ਦੀ ਵਿਲਕਣੀ ਜਦ,
ਮਿਲੂ ਫੇਰ ਨਾ ਚੈਨ, ਕਰਾਰ ਭਾਈ।
ਬਾਹਵਾਂ ਖੁਲਸਨ ਛਾਤੀਆਂ ਧੜਕ ਉਠਸਣ,
ਖੜ੍ਹ ਕੌਣ ਫਿਰ ਰਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਈ।

ਢੇਰ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਰੇਤ ਦੀਆਂ,

ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਉਸਾਰ ਭਾਈ।

ਪਰ ਗੈਰ ਦੀਆਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਰੇਤ ਕੰਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਿੱਲ੍ਹਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਕੰਧ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਘੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ :

1. ਦੌਲਤ ਹੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਤਕਦੀਰ ਬਣਾਈ ਏ
ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਕਲਪਤ ਹੈ ਬੇਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਏ।
ਜੋ ਜਨਮਾਂ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚ ਫਸਾ ਰਖੇ।
ਉਹ ਗਲਤ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਾਣੀ ਏਂ।

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ)

2. ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਵਧੇ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਮਹਿਕੇਗਾ ਜ਼ਮਾਨਾ,
ਢਹਿ ਜਾਏਗੀ ਇਹ ਰੰਗ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ।

'ਏਸ਼ੀਆ', 'ਚੀਨ', 'ਹਿੰਦ-ਚੀਨ', 'ਮਿਸਰ' ਤੇ 'ਰੋਜ਼ਨਬਰਗ' ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੁਕਾਅ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਝੁਕਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵੱਡਾ ਲੱਛਣ ਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਜਨ-ਸੋਸ਼ਣ ਨੂੰ (Exploitation) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ।

"ਚੁਣ ਚੁਣ ਅੰਨ ਜਟੋਟੀਆਂ ਮੋਈਆਂ,

ਮੁਕਣ ਨਾ ਉਹ ਤੇ ਵੰਡ ਓ ਯਾਰ।

ਹੱਥ ਤਰਖਾਣਾਂ ਰੱਟਣ ਪੈ ਗਏ,

ਮੁੱਕੇ ਨਾ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਓ ਯਾਰ।

ਜਾਗ ਕਿਰਤੀਆ ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾ

ਸਿਰ ਤੋਂ ਆਲਸ ਛੱਡ ਓ ਯਾਰ।

ਦਾਤੀਆਂ, ਕਲਮਾਂ ਅਤੇ ਹਥੌੜੇ,

ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਉ ਸੰਦ ਓ ਯਾਰ।

ਤਗੜੀ ਇਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਬਣਾਉ,

ਯੁੱਧ ਕਰੋ ਪ੍ਰਚੰਡ ਓ ਯਾਰ।

ਇਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਵੀਨ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ :

1. ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਧਰਤ ਤੇ ਵੀ ਸਵੇਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ।

ਰੱਤੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ ਚੁਫੇਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ।

(ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰ)

2. ਨਾ ਫਰਸ਼ ਦੀਵਾ, ਨਾ ਅਰਸ਼ ਤਾਰਾ,
ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਮਕਣ ਦਾ ਕਾਲ ਆਇਆ।

ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ ਤਾਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ,

ਨਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਕੀ ਨਾਲ ਆਇਆ।

(ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ)

3. ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਖੁਦਾ।

ਕਿਥੇ ਬੰਦਾ ਹੈ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਾਂ।

(ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ)

ਇਹ ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੁਝਾਊ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਾਰਤਕ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਭਾਸ਼ਣ-ਕਲਾਂ (Rhetoric) ਵਰਗੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਦੀਆਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਗ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਹਿਰਾਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਤੂੰ ਆਸ ਅਮਨ ਦੀ

ਲੋਕ-ਅਮਨ ਦੀ ਧਰਤੀ

ਤੇਰਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜੱਗ ਅੰਦਰ

ਚਾਨਣ ਤੇ ਠੰਢ ਵਰਤੀ

3. ਇਸ ਏਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਉਂਝ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਜੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਅਮਨ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਹੈ, ਪਰ 1948 ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਾਂ ਛੇੜਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਜਾਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਝਟ ਅਮਨ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਜੁੜੇ
 ਨਹੀਂ ਬਚਣਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ,
 ਕਦ ਦਰ ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਖੋਹਲ ਦੇਣ
 ਜੰਗਬਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ।
 ਸਭ ਅੰਨ ਅਨਾਜ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ
 ਗੋਦਾਮ ਦੇ ਵਿਚ ਦਫਨ ਪਿਆ,
 ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਲਾਹਾ ਕੋਇਲਾ
 ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।
 ਲੱਖ ਰੱਤੇ ਚੂੜੇ ਕੜਕ ਗਏ
 ਲੱਖ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਲੁੱਟੇ,
 ਫੁੱਲ ਹਸਦੇ ਬਾਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ
 ਦੋਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਨੇ ਸਾੜ ਸੁੱਟੇ।
 ਮੁੜ ਤੀਜੇ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ
 ਅਸਾਂ ਲੂਹਣਾ ਇਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ।
 ਸੌਹ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ
 ਸੌਹ ਇਸ਼ਕ, ਹੁਸਨ ਦੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ।
 ਸੌਹ ਖੁਰਲੀ ਬੱਧੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀ
 ਸੌਹ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਵੇਹੜਿਆਂ ਦੀ।
 ਅਸਾਂ ਬਣਨਾ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ
 ਜੰਗਬਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ।

(ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਤੇ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਤਾਰ-ਤੁਪਕਾ' ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ' ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

4. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਭਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਦੇਵਿੰਦਰ

ਸਤਿਆਰਥੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 'ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ' ਤੇ 'ਕਾਲੀਦਾਸ', ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ 'ਪੰਜਾਬ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ 'ਮੈਂ ਤਵਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ', 'ਮੇਘ ਦੂਤ', 'ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ' ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀਆਂ 'ਗੋਆ' ਤੇ 'ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ' ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਣ ਯੋਗ ਹਨ।

5. ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰੇ ਨੂਰ ਅਣਡਿੱਠੇ ਰੱਬ 'ਮੇਰੇ ਸਾਈਆ ਜੀਉ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਿਆ। 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜ-ਹਜ਼ਾਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਉ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਕ ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਿਹੀ (ਅਰਥਾਤ ਪੁਰਾਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ) ਰੰਗ ਪਕੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਤੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਲੇਰੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਚੇਤਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਨੂਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਫ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। 'ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੈ ਇਉਂ ਜੀਣ ਅੰਦਰ
ਜਿਉਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਵੀ
ਨਾ ਰੂਪ, ਨਾ ਰੇਖ, ਨਾ ਰੰਗ ਬਣ,
ਨਾ ਰੰਗ ਆਏ, ਨਾ ਰੰਗ ਗਾਏ।
2. ਅਗਨੀ ਹੈ ਕਿਣਕੇ ਕਿਣਕੇ ਵਿਚ
ਅਗਨੀ ਚਹੂੰ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ
ਅਗਨੀ ਹੈ ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗ ਅੰਦਰ
ਇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਡੰਗ ਅੰਦਰ,
ਉਹ ਮਾਲਕ ਮੇਰੀ ਹਸਤੀ ਦਾ
ਇਸ ਨੂਰ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਰੌਸ਼ਨ
ਦਿਖਾ ਮੇਰੇ ਨੂਰ,
ਅੱਜ
ਬੜਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ

ਇਹਨਾਂ ਆਸਮਾਨਾਂ 'ਚੋਂ
ਫਿਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਮੇਰੇ ਨੂਰ।

6. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਝੁਕਾਅ

1960 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ 'ਸੁਹਜਵਾਦ' ਤੇ 'ਸਿਆਣਪਵਾਦ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਜਿਹੇ ਝੁਕਾਅ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਐਸ.ਐਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਖਬੀਰ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਦ, ਕੁੰਠਾ, ਵਿਹਲ, ਆਵਾਰਾਗਰਦੀ, ਸ਼ੰਕੇ, ਇਕੱਲੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖਲਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸੁਹਲ ਚਿਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਐਂਟੀ-ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਕਵੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰੋਦੀ ਤੱਤ ਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੋਮਾਂਸ ਵੱਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

1. ਕੁਛ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭੇਤ ਖੁਲ੍ਹੇ
ਜਿਉਂ ਮੋਰ ਦੇ ਪਰਾਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਤਾਰੇ
ਨਾਚਾਂ 'ਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਲਿਸਕੋਰ ਮਧ ਹੁਲਾਰੇ,
ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਰ ਅਚੇਤ ਖੁਲ੍ਹੇ।
(ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਮੂਲ ਰਾਹੀਂ)
2. ਕਾਲਖ-ਵਿਰਲਾਂ ਥਾਣੀ ਉਮ੍ਹਲੇ
ਟਿਮਕ ਟਿਮਕ ਇਕ ਸੂਹੀ ਛਾਇਆ।
ਉਡ ਉਡ ਮੇਲੇ ਨੀਲਾਂਗਣ ਵਿਚ
ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਸਾਇਆ।
(ਤਖਤ ਸਿੰਘ)
3. ਇਹ ਆਲ੍ਹਣੇ ਗਗਨ-ਉਡਾਰੀ, ਮਦ-ਮਾਤੀ ਸੁੱਤੀ ਅਣਭੋਲ।
ਗਗਨ-ਉਡਾਰੀ, ਸੰਸਕਾਰ, ਉਠ ਸੁਹਾਗਣ ਕੇਸਰ ਘੋਲ।
ਯਾਦ ਗਗਨ ਦੀ ਪੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਕਰਦੀ ਏ ਪਈ ਕੇਲ-ਕਲੋਲ
ਗੂਜ ਗੀਤ ਦੀ ਇਹ ਆਖੇ, ਉਡ ਉਡ ਮੁੜ ਗਗਨਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲ।
(ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ)
4. ਦੁੱਧ ਦਾ ਪੋਚਾ ਧਰਤ ਦੇ ਖਰ੍ਹਵੇਂ ਅੰਗਾਂ ਉਤੇ
ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੂਲੀ ਕੂਲੀ ਨੀਦਰ

ਸੁਬਕ ਮਲੂਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੀਕਰ
 ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਘਰ, ਆਲ੍ਹਣੇ, ਪੰਛੀ, ਅਧ-ਮੀਟੇ ਫੁੱਲ
 ਜਿੰਦ ਆਖੇ ਅੱਜ ਆਈਆਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤਾਂ ਫੇਰ ਪਛਾਣੀਆਂ।

(ਸੁਖਬੀਰ)

1960 ਈ. ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਪਛਾਣਨ ਯੋਗ ਅੰਤਰ ਆਏ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 1960 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੂੜੀਆਂ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਝੁਕਾਅ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਚਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਹ ਝੁਕਾਅ ਹਨ :

1. ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ (ਹੋਂਦਵਾਲ, ਊਲ ਜਲੂਲਵਾਦ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਆਦਿ)
2. ਜੁਝਾਰਵਾਦ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ), ਸੁਹਜਵਾਦ, ਸਿਆਣਪਵਾਦ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼ ਅਤੇ ਜੋਹਨ ਡੇਵੀ ਦਾ ਪਰੈਗਮੈਟਿਜ਼ਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਅਖਵਾਇਆ। ਪਰੈਗਮੈਟਿਜ਼ਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਹੋਂਦਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੱਕੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਂਦਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਜੀਵ ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਦੂਜੇ ਪਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਲ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਅਲਬੇਅਰ ਕਾਮੂ ਅਤੇ ਸੈਮੂਅਲ ਬੈਕਟ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਊਲ ਜਲੂਲਵਾਦ (Absurdism) ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਛਿਣ ਦਾ ਦੂਜੇ ਛਿਣ ਨਾਲ, ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ, ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਕਾਰਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਭ ਕੁਝ ਊਲ ਜਲੂਲ ਜਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਪੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਵੀ ਇਸ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ

ਦੇ ਹੁਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹੋ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਰਹਿਤ ਸੈਲੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, ਉਨੀ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਨਾਇਕ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਠਹਿਰਾਉ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਓਪਰੇਪਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ।

1962 ਈ. ਦੀ ਹਿੰਦ-ਚੀਨ ਲੜਾਈ ਅਤੇ 1965 ਈ. ਦੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਗਏ।

ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਵਰਗੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਬਲਵਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਇਹ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਚਿਆਈਆਂ ਕਾਰਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਜੁਝਾਰੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਝੁਕਾਅ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗਿਣਨਯੋਗ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ

ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਝੁਕਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ।

1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਝੁਕਾਅ

1960 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਕ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਜੰਦਰੇ', 'ਜੈ ਮੀਰ' ਤੇ 'ਨਾਨਕਾਇਣ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਚਿਤ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਦੀ 'ਸਰਬ ਕਲਾ' ਪਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਝੁਕਾਅ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ।

1. ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਝੁਕਾਅ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਰੰਪਰਾ' ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਵਾਇਤ (Tradition) ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਲੈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਘਸ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਰਜ਼ਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿੰਬ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਭਾਵ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਰਵੀ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਬਗਾਵਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਵੀਨ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਘੋਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅਜਾਇਬ, ਕਮਲ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ, ਜਗਤਾਰ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਨ ਧੁੱਪੇ ਨ ਛਾਵੇਂ' (ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ) ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ (ਸ਼ਿਵ ਬਟਾਲਵੀ) ਆਦਿ ਵਿਚ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਰਾਤੀ ਕਾਲ (Transitional period) ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਦਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਗੋਭੇ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲੋਕ/ਲੇਖਕ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਟਕਰਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨਤਮ ਜਾਂ

ਆਧੁਨਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਥਿੜਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਧਰਤੀ (ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਕੰਬਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਧਰੈਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ :

“ਮਿਲੀਏ ਤਾਂ ਮਿਲੀਏ ਕਿਸ ਥਾਵੇਂ,
ਨਾ ਅਸੀਂ ਧੁੱਪੇ ਨਾ ਅਸੀਂ ਛਾਵੇਂ,
ਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੁਰਾਣਾ,
ਨਵਾਂ ਕੋਈ ਧਰਵਾਸ ਨਾ ਜਾਣਾ।”

(ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ)

ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ :

1. ਇਕ ਪੈਰ ਦਹਲੀਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰ
ਇਕ ਪੈਰ ਦਹਲੀਜ਼ੋਂ ਬਾਹਰ
ਨਾ ਮੈਂ ਏਧਰ ਨਾ ਮੈਂ ਓਧਰ
ਕਿਤ ਵਲ ਜਾਵਾਂ ਠਉਰ ਨਹੀਂ ਸੀ

(ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ)

2. ਸੂਝਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁਖੋਂ
ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਜਨਮਦਾ
ਇਕ ਸਤਮਾਹੋਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗੂੰ
ਛਿਣਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ
ਮਰ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ
ਬਚਦਾ ਜੇ
ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੈ ਕੇ
ਸੜ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ।

(ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਧਰਵਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਚਿਤਰ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਗਿਲਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀ ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਤਸਵੀਰ ਬੀਮਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬੀਮਾਰ

ਨਾਇਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹਰ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇਣਾ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ 1961 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ' ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਦੇ ਜਿਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਰਥਾਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਨਕੀਪੁਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ : ਨਿੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਬਿੰਬ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਸੋ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ, "ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਲਾਰ ਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਇਕੱਲਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਦੇਣੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਪਾੜ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ ਹਨ।

2. ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ

1967 ਈ. ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਟੁੱਟੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਰੋਣੇ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਦਗ੍ਰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਅਧੀਨ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਬਕਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਉਘੇ ਕਵੀ ਹਨ : ਪਾਸ਼, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਪਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਭੋਗਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿਤਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰੋਹ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸੇ ਵਿਦਰੋਹ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖੌਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਝੰਡਾ-ਬਰਦਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਲੋਹਾ ਖਾਧਾ ਹੈ

ਤੁਸੀਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ।

ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਰਾਰਥਕ (Negative) ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬੜੀ ਸਰਲ ਸੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ :

ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਜਾਇਆ

ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਪਰਨਾਇਆ

ਲੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਇਆ

ਪੁਛੀਏ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰ

ਸਾਥਣ ਜਨਤਾ ਹੈ, ਉਠ ਕੇ ਹੱਲ ਮਾਰ।

ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਉਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਾਦਰੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਦਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜਟਿਲ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਧੁੰਦਲੇਪਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਆਧੁਨਿਕ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ?
3. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ?
4. 1935 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਝੁਕਾਅ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
5. ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ?
6. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਦੌਰ ਹੈ ?
7. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ?
8. ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਨਾਵਲ 'ਰੂਪਧਾਰਾ' ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਨਾਵਲ 'ਰੂਪਧਾਰਾ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ (ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ)

ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮੰਦੀ ਤੇ ਮਾੜੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਲਣ ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਨਿਰਾਦਰ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੰਵਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਗਿਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ/ਹੌਲੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ, ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੰਵਲ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਇਰਾਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕ ਜਗਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਮੰਤਵ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਮਾਲਣ ਤੇ ਜੈਕੁਰ ਹਨ, ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਅਤੇ ਤੇਜੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਝੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਮਾਲਣ ਸੋਹਣੀ ਹੈ, ਸਹਿਨਸੀਲ ਹੈ ਪਰ ਬੁੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੈਲਦਾਰੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕੁੜੀ ਜੰਮਣ ਦਾ ਤਾਹਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਜੇਠਾਣੀ ਤੇਜੇ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਦਾਜ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇਜੇ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਤੇਜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਹੈ, ਦਾਜ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੀ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਹੁਰਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਊਜ਼ਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

“ਜਿਵੇਂ ਲੱਕੜ ਘੁਣ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ

ਵਿਆਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ 'ਛੱਡ ਦੇਣ' ਦਾ ਡਰ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ
ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਰਦ ਜਾਤ ਦੇ ਕਾਮਕ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਪਤਨੀ ਮਾਲਣ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਸਵਾ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤਵੰਤ ਦੇ ਘਰਵਾਲਾ ਜਗਰੂਪ ਦੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਗਰੂਪ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਧੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਤੇਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਬੂ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਚਾਚਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੰਸੇ ਧੀ ਵਰਗੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਭਰਾ ਹਰਨੇਕ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਉੱਪਰ ਡੇਰੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਉ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਜਗਰੂਪ ਉੱਪਰ ਕਾਮੁਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਵਰਗੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮੁਕ ਮੰਗ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

“ਜੈਬੂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਨਸ਼ਾ ਲਿਆਉਂਦਿਆ ਸੋਚਿਆ, 'ਭੈਣ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਰ
ਰਿਸ਼ਕੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"

ਕੰਵਲ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੁਆਈ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰਨੇਕ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਭੈਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਬੂ ਵਰਗੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਸਿੱਧੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨੈਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣੀ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

“ਪੁੱਤਰਾ, ਜਿਥੇ ਬੜੀ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਨਾ ਹੋਏ, ਉਥੇ ਬੱਗਾ (ਰਿਸ਼ਵਤ) ਖੁਭੀ
ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮੈਂ, ਘੁੰਮਾਂ ਖੰਡ ਹੋਰ ਫੁਕ ਦਿਆਂਗਾ।"

“ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਵੱਢੀ

ਲੈਣਾ ਤੇ ਦੇਣਾ ਉਸ ਲਈ ਗੁਨਾਹ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਰਿਹਾ।"

ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰੇ ਕਾਂਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਸਾਦਾਂ, ਕਾਤਲਾਂ ਤੇ ਉਧਾਲਿਆ ਨੇ ਧਰਮੀ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ, ਪਲੇਗ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ, ਮਾੜਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਹੜਾ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਾਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਹੋਈ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਗਾਲ-ਫਟਕਾਰ ਸਹਾਰਦੀ ਵੀ ਮਾਲਣ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਸਹੁਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁੱਖ-ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਸਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਜਗਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ, ਸਾਹਸੀ, ਚੇਤੰਨ, ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਾਲਣ ਮਰਦ-ਪਤੀ ਅਤੇ ਮਰਦ-ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੀਣੀ ਤੇ ਹੌਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਇਕਾ ਜਗਰੂਪ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਦੀ ਸਗੋਂ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕੰਗਾਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀ, ਦਸਵੀਂ ਅਤੇ ਬੇਸਿਕ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰਨੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਬੂ ਬਦਮਾਸ਼ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਵਰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੀ.ਟੀ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜਗਰੂਪ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਭੀੜਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ (ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ)

ਨਾਵਲ 'ਰੂਪਧਾਰਾ' ਕਲਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਲਣ ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਮਾਲਣ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਕੰਵਲ' ਨੇ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਾਲਣ ਮਰਦ ਪਤੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਗਰੂਪ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਟਾਨ ਬਣ ਲੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਿੱਤ ਹਵਾਈ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਵਾਈ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਘੇਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਸੰਭਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

“ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਲਣ ਵਰਗੀ ਔਰਤ ਦਾ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਐਨ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ”

“ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਜੇ ਜੰਮਣਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ
ਮੁੰਡਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜੰਮਿਆ ”

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਥਾ ਅੱਗੇ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦੂਸਰਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਣ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਮਾਲਣ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਔਰਤ ਹੈ। ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਹਾਰ ਪੇਂਡੂ ਪਤੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮਾਲਣ ਉਪਰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਲਣ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਣ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਲਣ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ। ਜਗਰੂਪ ਵੱਖਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁੱਖਾਂ-ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੀਂਘ ਵਾਂਗ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਦੁੱਖ ਉਹਦੇ ਲਈ ਖੱਡ ਪੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਕੇਸਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਜੇ ਉਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰੂਪ ਚਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੈਬੂ ਦੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨੈਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੁਖੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੈਬੂ, ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸਭ ਵਿਪਰੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਉਹਦੇ ਉਸਰਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੇਸਰ ਉਹਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏਆ ਵੀ ਜਗਰੂਪ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੇ ਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹੇ ਜਿਹਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਲੱਭਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਣ ਦਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ, ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਦਾਜ ਲਿਆਉਣ ਕਰਕੇ ਮਿਹਣੇ ਮਿਲਣੇ, ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ, ਮਾਲਣ ਉੱਪਰ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਮਾਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ, ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਬਚਪਨ, ਕੇਸਰ ਨਾਲ ਮੇਲ, ਜਗਰੂਪ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹੁਰੇ ਵੱਲੋਂ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣਾ, ਕੇਸਰ ਦਾ ਕਲਰਕ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ, ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਨੈਕਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਧਰਮ ਭਰਾ ਬਣਨਾ, ਜੈਬੂ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੇ ਕੁਟਾਪਾ, ਕੇਸਰ ਦਾ ਜਗਰੂਪ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮਾਲਣ ਹੈ

ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ। ਜਗਰੂਪ ਮਾਲਣ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਹ ਭੇਤ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਤ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਭੇਤ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਖੁੱਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਮੋੜ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਜਗਰੂਪ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਨਾਇਕ ਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਖਲਨਾਇਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਾਲਣ, ਜਗਰੂਪ, ਕੇਸਰ, ਕਰਤਾਰ ਤੇ ਸਚਦੇਵ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੇ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ, ਜੈਬੂ ਤੇ ਹਰਨੇਕ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਕੰਵਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖੀ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਸਕਿਆਂ ਵਰਗੇ ਤੇ ਦੇਖੀ ਪਾਤਰ ਮਤਰੇਆਂ ਵਰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਆਚਰਨ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਭੂਆ ਮਾਲਣ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਅਤੇ ਤੇਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮਾਲਣ ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਚਦੇਵ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਕਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਹੈ, ਬੋਲੀ ਵੀ ਪਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਲਵਈ ਖੇਤਰ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਲਵਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬੀ, ਵੈਲੀ ਖਟਵੀਂ ਅਤੇ ਭੱਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਵਲ 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ (ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ)

ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਅਤਿ ਯਥਾਰਥਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ 'ਕੰਵਲ' ਨੂੰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਹੋਈ ਜਾਂ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਵਿਚ ਬਣੇ ਪੈਗੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਆ ਅਜਿਹੇ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਆਚਰਣ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸੂਖਮ ਛੇਹਾਂ ਲਾ ਕੇ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਨਕਸ਼ਾ ਜਾਂ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਲੋਂ 'ਕੰਵਲ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਰਤਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲੱਗਿਆਂ 'ਕੰਵਲ' ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਤੀਬਰ ਸੂਝ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ 'ਕੰਵਲ' ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹ ਭਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਐਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ:

ਜਗਰੂਪ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਹੈ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਧੀ, ਸੁਚੱਜੀ ਨੂੰਹ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਤਨੀ, ਸਿਆਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਦੇਸਤ, ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਤੇ ਮਮਤਾ ਭਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਬੇਗਰਜ਼ ਲੋਕ ਸੇਵਿਕਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨਾਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮ ਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭੂਆ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਹਿਸਾਨ ਉਸ ਲਈ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜੀਦਗੀ ਤੋਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸਦਾ ਹੁਸਨ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ, ਸਹੁਰੇ ਜੈਬੂ, ਮਾਸਟਰ, ਥਾਣੇਦਾਰ, ਕਲਰਕ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਲਾਸ ਮਈ ਦੁਸ਼ਟ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਆਚਰਣ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸਦਕਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਕੜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖਵਾਨੀ ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਘੜਦੀ - ਇਕ ਪੂਰਣ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ

ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਆਤਮ ਬਲ ਹੈ।

‘ਮਾਲਣ’ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਧਰਾਤਲ ਪੈਦਾ ਕਰਣ ਵਾਲੀ ਸੂਝਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਣ ਦੀ ਤੜਫ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਸਗੋਂ ਹੌਸਲੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮਾਲਣ ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਆਚਰਣ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਜੇ, ਦੁਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਸਤਵੰਤ ਅਤੇ ਜੈਬੂ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਂਹ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੇਜੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਚਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਪੇਕੇ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਾਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਛੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇਜੇ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾਂਦੇ ਹਨ।

‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੇਸਰ, ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਸਚਦੇਵ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਤਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਬਾਗ਼ੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਚਿੰਠੀਆਂ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਬੱਚਾ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਜਗਰੂਪ ‘ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਚਿੰਠੀ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਆ ਕੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਥੋੜਾ ਉਪਭਾਵਕ ਹੈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵੀ। ਕਰਤਾਰ, ਸਚਦੇਵ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦਿਲ ਗੁਰਦੇ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਮਈ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਸਕਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਯਥਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਸ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ-ਭਕਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਕੀਮਤ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਬਣ ਕੇ ਤੋੜ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਫ਼ਿਸ ਕਲਰਕ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਣ ਵੇਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਕਾਈ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕਲਰਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਮਚਾਰੀ) ਨਿਲੱਜ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਰੂਪ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰ ਸਕੇ।

ਬੂੜੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਪਰਾਈ ਪਤਨੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਵੇਸਵਾ ਪਿੱਛੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਐਸ਼ ਉਸ ਲਈ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਦੁਖਦਾਈ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਬਸ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਜਗਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਦੁਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਪੰਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਉਹ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਧੀ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ।

ਜੈਬੂ, ਇਹ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਹੁਸਨ ਵੇਖਕੇ ਉਸਤੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜੈਬੂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਚਦੇਵ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਦਾ ਯੁਵਕ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ (ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ)

“ਰੂਪਧਾਰਾ” ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ‘ਕੰਵਲ’ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ 1959 ਵਿਚ ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ-

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਖਿਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਿਸਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਖੁਦ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਕੰਵਲ’ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਮਲਵਈ ਰਿਸਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ‘ਕੰਵਲ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਅਤੇ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋਣ ਲਈ ਕੁਝ ਰਿਸਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ । ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਰਿਸਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰਿਵਾਰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਕ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਖੁਦ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਰਿਸਤਾ । ਇਸਨੂੰ ਨਾਨਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਰਿਸਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਿਸਤੇ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ।

‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ‘ਕੰਵਲ’ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਲਵਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਿਸਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸਤੇ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਕ ਵਿਚ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਲਣ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਲਣ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੇ ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਕੇਸਰ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦੇਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਰਿਸਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਨਾਲ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਭਗਵੰਤ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੱਚਦੇਵ ਦਾ ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਰਿਸਤਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾ ਉੱਤੇ ਲਾਹਨਤ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੈਬੂ(ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ) ਡਰਾਇਵਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਦੁੱਲਾ ਆਪਣੀ ਕਾਮੁਕ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨੂੰਹ ਤੇਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਜੈਬੂ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਚਾਚਾ ਬਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਧੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਸੂਕ ਵਾਲਾ ਰਿਸਤਾ ਜੋੜਨਾ ਚਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ ਅਤੇ ਦਿਓਰ-ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨੇਕ-ਝੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੂੰਹ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਰੂਪਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਰੂਪ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸੁਖੜਤਾ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਰਹੀ ਸੀ । ਘਰ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਣ ਮਰਾਤਬੇ ਵਾਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖਿੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾਉਂਦਾ । ਉਹ ਆਪ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਘਰ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਹੋਰ ਚਾਹੀਦਾ ਵੀ ਕੀ ਸੀ ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਭਰਾ ਦੀ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਆਮ ਰਿਸਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਾਲਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਧੀ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਗਰੂਪ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਭਰਾ ਕਰਤਾਰ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬੇ ਜੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ 2-3 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਦਾ ਜਿੰਮਾ ਜਗਰੂਪ ਆਪ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਨਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਲੋੜ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਮਾਲਣ ਦੇ ਮਾ-ਬਾਪ ਅਤੇ ਭਾਈ-ਭਰਜਾਈ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮਾਲਣ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵਿਆਹ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਸਤਵੰਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਨਕੇ ਮੇਲ ਦੇ ਆਸੁਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ :

“ਬਾਹਰ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਪੈ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ ਆ ਗਿਆ ਏ । ਮਾਲਣ ਅੜਚੱਕੇ ਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨਮਾਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬਾਹਾਰ ਨਿਕਲੀ ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਔਰਤ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਠੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਨਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸਦੀ ਝਲਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਮਾਲਣ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਗਾਇਬ ਹੀ ਹਨ । ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਬਸ ਥੋੜੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਕਸਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੌੜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਵੰਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਮਠਿਆਈਆਂ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਭੱਠੀ ‘ਚੋਂ ਘਿਉ ਸੜ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਿਕ ਵਿਚ ਖੰਡ ਦੀ ਚਾਸਣੀ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਵੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਆਢਣਾਂ-ਗੁਆਂਢਣਾ ਮੰਨੇ ਪਕਾਉਂਦੀਆਂ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਧੂੰਆਂ ਕੁੰਢਲ ਪਾ-ਪਾ ਉੱਚਿਆਂ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੀਤ ਦਾ ਭਾਵ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

“ਤੂੰ ਮੇਰਿਆ ਸ਼ਾਨਾ ਵਾਲਿਆ ਵੇ ਮਾਹੀਆਂ।

ਵਿਆਹ ਕੇ ਰਿਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀ ਐਗੁਣ ਸੀ,

ਜੇ ਤੂੰ ਰੂਪ ਤੇ ਰਸ ਭਰੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਘੋੜਾ ਪੀੜ੍ਹ ਕੇ ਆ,

ਮਤਾਂ ਫੁੱਲ ਕਲਮਾ ਜਾਣ, ਉਮਰ ਥੋੜੀ।

ਮੇਰਿਆ ਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲਿਆ ਵੇ ਮਾਹੀਆਂ।”

ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੌਤ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਵਿਰਲਾਪ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਵਾਨ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਿਰਧ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਇੰਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੋਂ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਸੱਸ ਦੀ ਜਿਸਦਾ ਪਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਮੌਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਧਰਮ ਭਰਾ ਹੈ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣਾ 3-4 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ : ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਗਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਿਲ ਦੁੱਧ ਮਠਿਆਈ ਹੋਣਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਇਹਨਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਖੂਹ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਫਿਰ ਉਹ ਰੁੱਖੇ ਵਾਹਣਾ ਦੀ ਰੋਹੀ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ, ਜਿਹੜਾ ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”

ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਲਣ ਆਪਣੇ ਪੈਕੇ ਜਾ ਕੇ ਜਗਰੂਪ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਾੜੀ ਵੱਢਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਦੋਂ ਦੁੱਲਾ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸਤੇ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਝਲਕ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

“ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁੰਗਰਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨੇ ਹਰਿਆਲੀ ਫੜ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਲਿਆ ਸੀ ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਫ਼ਸਲ ਮੀਂਹ ਲਈ ਹਰਾਸੀ ਹੋਈ ਸੀ।”

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੰਦਾ ਚਾਹੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਫਿਰਦਾ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਤ ਕੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕੇਸਰ ਦੀ ਬਦਲੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਸਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਤਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਹੁੰਦਾ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਠੇਠ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਖੇਡ ਮੇਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਲਵਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

“ਖੇਲਾਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਰਾਤ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ‘ਰੂਪਧਾਰਾ’ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ‘ਕੰਵਲ’ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਲਵਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੰਗਤ ਜਿਆਦਾ ਚੜ੍ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਕੰਵਲ’ ਨੇ ਮਲਵਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਤੋਂ ਮਲਵਈ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ)

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.5

"ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ" ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਨਾਵਲ 'ਰੂਪਧਾਰਾ' ਦਾ ਸਾਰ

"ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ" ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦੇਣ (ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ)

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ "ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ" ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੰਵਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗਿਣਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕਤਾ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਵਲ ਨੇ 1944 ਵਿਚ

'ਜੀਵਨ ਕਣੀਆਂ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ 'ਕੰਵਲ' ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀ, ਕੰਵਲ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ' ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਵਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ '1912' ਈ. ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁੰਮਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਦਸਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਰਸਾਲਦਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕੱਚ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਉਸਾਰ ਲਈ, ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇ-ਗੁਨਾਹ ਮੁੰਡਾ ਫਾਹੇ ਲੱਗ ਗਿਆ "। ਦੂਸਰਾ ਨਾਵਲ 'ਪਾਲੀ' ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ 1947 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਜੋ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

1.	ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ	1945 ਈ.
2.	ਪਾਲੀ	1946 ਈ.
3.	ਪੂਰਨਮਾਸੀ	1949 ਈ.
4.	ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ	1954 ਈ.
5.	ਸਿਵਲ ਲਾਇਨਜ਼	1956 ਈ.
6.	ਰੂਪ ਧਾਰਾ	1959 ਈ.
7.	ਹਾਈ	1961 ਈ.
8.	ਭਵਾਨੀ	1963 ਈ.
9.	ਹੁਨਰ ਦੀ ਜਿੱਤ	1964 ਈ.
10.	ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ	1966 ਈ.
11.	ਤਾਰੀਖ ਵੇਖਦੀ ਹੈ	1967 ਈ.
12.	ਜੇਰਾ	1968 ਈ.
13.	ਬਰਫ ਦੀ ਅੱਗ	1970 ਈ.
14.	ਜੰਗਲ ਦਾ ਸ਼ੇਰ	1975 ਈ.
15.	ਲਹੂ ਦੀ ਲੇਅ	1977 ਈ.

16. ਸੂਰਮੇ 1978 ਈ.
17. ਮਨੁਖਤਾ 1980 ਈ.
18. ਮੂਮਲ 1983 ਈ.
19. ਮੇੜਾ 1984 ਈ.
20. ਐਨਿਆਂ ਚੋਂ ਉਠਿਆ ਸੂਰਮਾ 1985 ਈ.

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਵਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਭਾਵੇਂ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਾਂਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਗਾਥਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਚਜ-ਆਚਾਰ, ਆਦਤਾਂ, ਗੁਣ-ਔਗੁਣ, ਨਿਤ-ਕਰਮ, ਨਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਝਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਈਏ ਕਿਵੇਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਿਉ ਨੂੰ ਧੀ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਲੜਾਈਆਂ ਝਗੜੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਸਵੀਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ, ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ(ਲਹੂ ਦੀ ਅੱਗ) ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ' ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਪਾਲੀ' ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। 'ਪੂਰਨਮਾਸੀ' ਉਸਦਾ ਨਿਰੋਲ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ' ਵਿਚ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਮੁਜਾਹਰਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। 'ਹਾਈ' ਵਿਚ ਹਾਈ ਨੂੰ ਹਾਣ ਪਿਆਰਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਂਡੂ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਆਈ ਜਾਗਰਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਚਿਹਰੀ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼' ਉਸਦਾ

ਇਕੋ ਇਕ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇਸ ਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਾਵਲ 'ਬਰਫ਼ ਦੀ ਅੱਗ' ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਗੋਰੇ ਕਾਲੇ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੰਵਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੁਲਮ ਇਸ ਲਈ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਟੀਚਰਾਂ ਤੇ ਨਰਸਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੰਤ 'ਹਾਈ' ਵਿਚ ਹਾਣ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਤਾਰੀਖ਼ ਵੇਖਦੀ ਹੈ' ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਪ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਅੱਗ, ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਆਦਿ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਦਾ ਸ਼ੇਰ। ਕੰਵਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਵਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਲੰਮੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਪੈਂਡਾਂ ਮੁਕਾਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਦਾ ਸਾਰ (ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ)

'ਰੂਪ ਧਾਰਾ' ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ 1959 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਜ-ਵਿਆਹੀ ਮਾਲਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੜਕੇ ਬੂੜੂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੂੜੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਦਾਜ ਲਿਆਉਣ ਕਾਰਨ ਸੁਣਾਉਤਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਲਣ

ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਕੀਲੇ ਹੋਏ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਰਿਸਵਤ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿਲੇਦਾਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦੇਸਤੀ ਜਗੀਰਦਾਰ ਮਮਤਾਜ਼ ਖਾਨ ਨਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਸ਼ਰਾਬਨੇਸ਼ੀ, ਵੇਸਵਾਪਨ, ਰਿਸਵਤਖੋਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਾਲਣ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਘੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਗਵਾਰ ਔਰਤ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਸੁਲਤਾਨੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਲਤਾਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮਾਲਣ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਦਵਾਈ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਲਣ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਵਰਤ ਕੇ ਦਵਾਈ ਖਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਮਾਲਣ ਦੇ ਲੜਕੀ (ਸਤਵੰਤ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਆਪ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਛੂਸ਼ਕ ਲੈ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਲਣ ਉੱਪਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਜ਼ਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਕੁੱਟਦਾ ਤੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਮਾਲਣ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੀ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਨਵਜੰਮੀ ਬੱਚੀ ਬੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਨਵਜੰਮੀ ਬੱਚੀ (ਜਗਰੂਪ) ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਲ ਜਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ।

ਭਰਾ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਮਾਲਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਖੂਬਸੂਰਤ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਾਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਫਿਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਲੜਕਾ (ਹਰਨੇਕ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਸਤਵੰਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨਾਲ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਵੰਤ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਚੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹਰਨੇਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਕ੍ਰਮ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਨਰਮ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬਨੇਸ਼ੀ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਉਹ ਨਾ ਛੱਡ ਸਕਿਆ।

ਮਾਲਣ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਧੀ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਭੇਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਸਤਵੰਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਪਰ ਜਦੋਂ ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦਮ ਮੋੜ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਗਰੂਪ

ਲਈ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੀਣਭਾਵਨਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਅਤੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮਾਲਣ ਨੂੰ ਇਸ ਭੇਦ ਬਦਲੇ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਗਰੂਪ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲਵੇ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਦਾਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਇਕ ਕੇਸਰ ਨਾਮ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਦੇਸਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੇਸਰ ਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਗਰੂਪ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਜਗਰੂਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਤੇਜੇ ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਹੈ ਘਰੋਂ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਬੇ-ਕਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇਜੇ ਦਾ ਸਹੁਰਾ (ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ) ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਤੇਜੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹੁਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਤੇਜੇ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਪਕੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਸਾਹੁਰਾ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀਲਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਜਗਰੂਪ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੁਟ ਕੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਟਿੱਕ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਭੰਨ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਲਣ ਪਾਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੇਸਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਸਿਵਲੀਅਨ ਕਲਰਕ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੇਂ ਜੀਅ ਇਕ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਐਸ.ਪੀ.ਸੀ.ਆਰ. ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਬੰਗਲੋਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਬੰਗਲੋਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਜਗਰੂਪ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਜਗਰੂਪ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੇਸਰ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਫਾਈਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਅੱਧੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਸਰ ਦੀ ਬਦਲੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਕੇਸਰ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਉਸਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਘਰ ਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਭਰਾ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਸਰ ਤੇ ਜਗਰੂਪ ਦੋਵੇਂ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਮੱਦਦ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਜਗਰੂਪ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੂਆ

(ਮਾਲਣ) ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਬੇਸਿਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਭਰਾ ਹਰਨੇਕ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਹਰਨੇਕ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਡਰਾਈਵਰ ਜੈਬੂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਬੂ ਹਰਨੇਕ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੈਬੂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ-ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਸਚਦੇਵ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਬੇਸਿਕ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰੱਤੇਵਾਲ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰਨੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਮਾਸਟਰ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੈਬੂ ਫਿਰ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਾਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਤੇਵਾਲ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਗਰੂਪ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਸਚਦੇਵ ਦਾ ਦੇਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਜਗਰੂਪ ਦਾ ਧਰਮ ਭਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਆਪਣੇ ਮਾਸਟਰ ਸਚਦੇਵ ਅਤੇ ਧਰਮ ਭਰਾ ਨੂੰ ਜੈਬੂ ਬਦਮਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਜੈਬੂ ਇਕ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਐਬੀ ਦੇਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕਰਤਾਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੇਸਤਾਂ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੈਬੂ ਦੀ ਖੂਬ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸਰ ਦਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੀਂ ਕਦਾਈਂ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਗਰੂਪ ਉਸਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਰੂਪ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਗੋਦ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜਗਰੂਪ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਰੂਪ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬੱਚਾ ਗੋਦ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਬੱਚਾ ਪਾਲ ਲਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਰੱਖ ਲਵੇ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਜਗਰੂਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਉਹ ਆਪ ਇੱਕਲਾ ਪਾਲ ਲਵੇਗਾ। ਜਗਰੂਪ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਸਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਗਰੂਪ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਰੂਪ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੀ.ਟੀ. ਪਾਸ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਕਿਤੇ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਸਕਣ।

Type Setting :

Department of Distance Education, Punjabi University, Patiala.
